

*Luca van Buren*

# ‘CENTRUM VAN WELDADIGE KRACHT VOOR HET ONDERWIJS’ OF ‘KOOPMANSZAAK’?

*Het Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam, 1880-1886*

2

---

## ‘CENTRE OF A BENEFICENT FORCE IN EDUCATION’ OR ‘ORDINARY MERCHANT BUSINESS’? THE MUSEUM OF EDUCATION AND ART IN ROTTERDAM, 1880-1886

For a short period of time, the city of Rotterdam housed a rather unique museum, the Museum of Education and Art (Museum voor Onderwijs en Kunst). It existed for six years and only for less than a year in its original form. In 1880 it was unlike other educational or – as they were usually called – school museums. Other than today’s cultural history school museums, these museums were integrated in education and functioned as a means to support mass education by the state. They did so by exhibiting the whole range of school materials to enable headmasters and teachers to make informed choices. School materials were also displayed at educational exhibitions at world fairs. The Museum in Rotterdam was exceptional because it was a private, commercial enterprise, unlike other school museums which were established by schoolboards, local authorities, or by a state. In addition, it was the first and probably the only case with a purpose-built housing, where others generally used existing (school)buildings or were part of an arts and crafts museum.

---

**I**n Rotterdam bestond korte tijd een uitzonderlijk museum, dat een particuliere onderneming was, gevestigd in een daarvoor door de architect J.C. van Wijk speciaal ontworpen museumgebouw. Het was, zoals de naam ‘Museum voor Onderwijs en Kunst’ aangaf, een onderwijs- en een kunstmuseum. Bijna nergens ter wereld werd een dergelijke formule van het samenvoegen van een onderwijs- en kunstmuseum toegepast, en zeker niet op commerciële basis. Het kunstgedeelte werd minder dan een jaar na de opening in 1880 alweer gesloten, terwijl het gedeelte voor het onderwijs tot eind 1883 in het pand bleef. Daarna verhuisde het onderwijsmuseum naar Utrecht en had daar tot 1886 een noodlijdend bestaan. Vooral in het eerste jaar van zijn bestaan trok het museum voor een onderwijsmuseum met kunstsalon uitzonderlijk veel bezoekers.

In de eerste helft van de negentiende eeuw kreeg het Nederlandse volksonderwijs vorm, vooral door de Schoolwet van 1806. De staat voerde het klassikaal onderwijs in en er kwam een lesprogramma, verdeeld in schoolvakken. Alles bij elkaar bracht dit een enorme schaalvergroting en kwaliteitsverbetering van het onderwijs met zich mee. Onderwijzers werden beter opgeleid, deden examens en kregen rangen.<sup>1</sup> Deze onderwijzers gingen meer eisen aan hun leermiddelen stellen. Het bleek in de praktijk echter moeilijk goede leermiddelen of schoolbehoeften te verkrijgen, of het nu om boeken en wandkaarten ging of om schoolbanken. Dit kwam door geldgebrek, maar ook door onwetendheid omtrent het bestaan van doeltreffende leermiddelen. Het gevolg was dat onderwijzers vanaf 1830 op hun gemeentelijke of regionale vergaderingen het initiatief namen kleine leermiddelentoonstellingen te houden, om beter zicht op het aanbod te krijgen.<sup>2</sup> Later in de eeuw streefde men ernaar, eerst in het buitenland, het tentoonstellen serieuzer aan te pakken, namelijk door het openen van onderwijsmusea, of liever ‘schoolmusea’, wat destijds de meest gangbare naam voor zulke musea was.

Nederland was geen uitzondering. De eerste schoolmusea werden opgericht in Stuttgart (1851), Londen (1857) en in Toronto (1855). Internationaal gezien waren er in 1915 al ruim honderd schoolmusea.<sup>3</sup> Het streven het onderwijs te verbeteren was in de negentiende eeuw bijna overal waar te nemen. Dit hing in de eerste plaats samen met het tijdens de Verlichting en de Franse tijd opgekomen verlangen het onderwijs aan de bevolking te verbeteren, maar deels ook met het opkomend nationalisme en de industriële revolutie. Rond 1850 wedijverden de naties met elkaar, maar werkten toch ook samen. Op wereldtentoonstellingen toonden ze hun prestaties en zo dienden ze producenten en consumenten tot voorbeeld. Op deze tentoonstellingen waren nijverheidsproducten te zien, waarvan schoolbehoeften (bijvoorbeeld schoolmeubelen) en leermiddelen (bijvoorbeeld schoolplaten en -boeken) een vanzelfsprekend onderdeel vormden.<sup>4</sup> Nederland bleef

- 
- 1 Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-Van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk, 1500-2000* (Assen: Van Gorcum, 2006), 455-60.
  - 2 Een eerste officiële aansporing tot het stichten van onderwijzersgezelschappen is te vinden in de *Bijdragen betreffende den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsche Gemeenebest* 2 (1801), 97-102; formeel hebben de gezelschappen hun oprichting echter te danken aan artikel 4 van de ‘Instructie der schoolopzienaers’, behorende bij de schoolwet van 1806. Van vroege tentoonstellingen van leermiddelen is er in Nederland een voorbeeld uit 1844: ‘Verslag der Algemeene vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap, gehouden te Groningen, den 31 Mei 1844’ in het onderwijstijdschrift *De Wekker*, 7 juli 1844, 1-2.
  - 3 Max Hübner, *Die Ausländischen Schulmuseen* (Breslau: Ferd. Hirt, 1906), 5-6; Benjamin R. Andrews, *Museums of education. Their history and their use* (New York: Columbia University Press, 1908); Fr. Thomassen, *Skolemuseerne og pædagogiske biblioteker. Deres historie og virksomhed* (Kopenhagen: Lehmann & Stages, 1915).
  - 4 Hübner, *Die Ausländischen Schulmuseen*, 9-12, stelt dat het eerste ‘schoolmuseum’, de *Lehmittelsammlung der Königlichen-Württembergischen Zentralstelle für Gewerbe und Handel* te Stuttgart naar aanleiding van de Great Exhibition in Londen (1851) werd

niet achter in deze grote belangstelling voor het onderwijs. In 1877 werd dan ook in Amsterdam het Nederlandsch Schoolmuseum geopend, onder meer naar ideeën opgedaan op de wereldtentoonstelling te Wenen in 1873, waarop bijzonder veel nieuws voor het onderwijs was te zien.

4 In Amsterdam maakte Anthony van Otterloo (1817-1882), voorzitter van het bestuur van het Nederlandsch Schoolmuseum én van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap, bij de opening daarvan in een toespraak duidelijk wat de motieven waren voor de oprichting van het museum. Hij onderstreepte het belang van volksoopvoeding door aanschouwelijk onderwijs, de noodzaak van leermiddelen bij dat onderwijsprincipe, de interesse daarvoor van de producent en van de emanciperende, professionaliserende onderwijzer.<sup>5</sup>

Onder het in Amsterdam getoonde waren vele Duitse, Engelse en Amerikaanse voorwerpen te zien. De *Schoolboard for London* had zelfs tijdelijk een hele afdeling aan het museum ter beschikking gesteld.<sup>6</sup> Dit kon plaatsvinden dankzij vaak informele, transnationale contacten. Het Nederlandsch Schoolmuseum kan men zien als een gemiddeld, maar degelijk voorbeeld in het internationale schoolmuseumlandschap.

De doelen van een schoolmuseum werden in een internationale context grondig geformuleerd door de Duitser Max Hübner (1855-1916).<sup>7</sup> Deze waren volgens hem het verzamelen en vertonen van actuele leermiddelen, de verdere opleiding van onderwijzers, het verstrekken van inlichtingen aan belanghebbenden, het geven van lessen aan leerlingen, het uitlenen van leermiddelen aan scholen en het bevorderen van belangstelling voor het onderwijs. Vele schoolmusea, waaronder het Amsterdamse, voldeden aan Hübners criteria, terwijl er ook bij waren die maar een deel van deze doelen nastreefden. Sommige van deze musea waren zeer klein en bestonden bijvoorbeeld slechts uit een matig ingericht tentoonstellingslokaal in een (school)gebouw. Beroemde schoolmusea, naast de reeds genoemde, bevonden zich in Brussel, Berlijn, Breslau (Wrocław), Hannover, Kopenhagen, Parijs, Wenen, Zürich, Sint-Petersburg, New York en Tokyo. Een enkele maal werd de oprichting en opening van een nieuw schoolmuseum zelfs als een gebeurtenis van nationaal belang gezien, zoals bijvoorbeeld in Tokyo in 1878 en in Wenen in 1903.<sup>8</sup>

---

ingericht. Geleidelijk aan groeide het onderwijs op wereldtentoonstellingen uit tot een markant onderdeel met eigen paviljoens.

- 5 De redevoering van Van Otterloo wordt integraal weergegeven in het artikel 'De opening van het Nederlandsch Schoolmuseum te Amsterdam, den 24 December 1877', *De Wekker*, 29 december 1877, 1-2.
- 6 *Catalogus van het Nederlandsch Schoolmuseum opengesteld in het Paleis voor Volkslijt op 24 December 1877* (Amsterdam: C.L. Brinkman, 1877), 110-15.
- 7 Hübner, *Die Ausländischen Schulmuseen*, 2-4.
- 8 Hübner, *Die Ausländischen Schulmuseen*, 116. Hij schrijft bijvoorbeeld over de opening van het Reichsschulmuseum in Wien, dat, na goedkeuring van de statuten in 1902, 'zij-

Van de schoolmusea en leermiddelentoonstellingen waren de meeste door onderwijzersverenigingen in het leven geroepen (Duitsland, Zwitserland; Amsterdam), enige andere door de rijksoverheid (Frankrijk, België, Oostenrijk-Hongarije) of door lagere overheden (Berlijn, Wenen). Het schoolmuseum als private, commerciële onderneming was echter een uitzondering. Zeker heeft zo'n museum in Straatsburg bestaan, maar het enige voorbeeld wereldwijd dat ons wat meer bronnen heeft nagelaten was het Museum voor Onderwijs en Kunst in Rotterdam, waarvan een Algemeen Schoolmuseum deel uitmaakte.<sup>9</sup>

De historiografie met betrekking tot schoolmusea in de negentiende eeuw is beperkt. In Duitsland zijn er de afgelopen decennia enkele studies verschenen die het fenomeen onderzoeken. Twee daarvan focussen zich op één of enkele musea. Gisela Henniger beschreef uitvoerig geschiedenis en werking van het Deutsches Schulmuseum des Berliner Lehrervereins. Ze constateerde in 1991 dat er nauwelijks literatuur bestond over deze museumsoort, noch op historisch-pedagogisch gebied, noch op historisch-museologisch gebied. Volgens Henniger was de geschiedenis van genoemd museum representatief voor vele andere instituten in Duitsland. Ze wees daarbij op de stichting door onderwijzersverenigingen en het doel het niveau van het onderwijs op de lagere scholen (Volksschulen) op te vijzelen.<sup>10</sup> Daniel Oelbauer beschreef veel later de Beierse schoolmusea. Hij richtte zich vooral op de vraag van de invloed van de schoolpedagogiek en de onderwijspolitiek op het ontstaan van de schoolmusea, maar ook op de betrekkingen tussen de leermiddelenfabrikanten en deze musea. Verder onderzocht hij de verhouding tussen enerzijds het toenmalige tentoonstellingswezen, de wereldtentoonstellingen en de (kunst)nijverheidsmusea en de schoolmusea anderzijds.<sup>11</sup>

Twee andere studies, namelijk van Ulla Nitsch en Myriam Boyer, laten de negentiende eeuw grotendeels buiten beschouwing en zijn gericht op de hedendaagse, historisch-culturele school- of onderwijsmusea in Europa.<sup>12</sup> Daarnaast

---

ne excellentie en doorluchtigheid Joh. Franz Graf Harrach zu Rohrau het erepresidium op zich nam. Als curatoren van de vereniging traden aan: zijne excellentie Graf Pötlick von Pottenegg, Ritter Jos. Tonello de Stramare, Dr. Milutin von Kukulejovic, koninklijk “opperdistrictshoofd” Fritz Dobner von Dobenau, koninklijke en keizerlijke drost en grootindustrieel Otto Starnbacher. Ten slotte werd op 2 februari 1903 het museum in tegenwoordigheid van de Minister voor Cultuur en Onderwijs, Dr. Wilh. Ritter von Hartel, de stadhouder van Neder-Oostenrijk Graaf Erich Kielmansegg, de burgemeester van de stad Wenen, Dr. K. Lueger, en andere hoogwaardigheidsbekleders van staats- en stedelijke overheden op de meest feestelijke wijze geopend’.

<sup>9</sup> Hübner, *Die Ausländischen Schulmuseen*, 103. Vgl. noot 88.

<sup>10</sup> Gisela Henniger, ‘Zur Geschichte des Deutschen Schulmuseums des Berliner Lehrervereins 1876-1908’ (proefschrift, Humboldt Universität Berlin, 1991).

<sup>11</sup> Daniel Oelbauer, ‘Aus dem Land der Schulmuseen. Lehrmittelausstellungen und Schulmuseen in Bayern zwischen 1875 und 1945’ (proefschrift, Otto-Friedrich-Universität Bamberg, 2010).

<sup>12</sup> Ulla M. Nitsch, *Schule wandert ins Museum. Eine kritische Rekonstruktion der Musealisierung von Schul- und Pädagogikgeschichte 1977-1997* (Berlijn: Weidler Buchverlag,

is er een klein aantal publicaties in tijdschriften verschenen. Van belang onder de artikelen zijn vooral die van Reinhard Stach en Eckhardt Fuchs. Stach poogt een fasering aan te brengen in het algemene verloop van de geschiedenis van de schoolmusea en komt daarbij tot een voorbereidingsfase, een openings- en beginfase, een fase van 'existeren' en een laatste fase waarin de schoolmusea hun bestaan proberen te rekken door het verkrijgen van nieuwe taken.<sup>13</sup> Het artikel van Fuchs gaat, naast de invloed van onderwijsinterne oorzaken op het ontstaan van schoolmusea, wederom in op het verband tussen deze musea en de wereldtentoonstellingen. Veel aandacht schenkt hij aan de functies van de schoolmusea, die echter goed zijn te verenigen met die welke een eeuw eerder door Hübner werden geformuleerd.<sup>14</sup>

Naar de Nederlandse situatie is tot nu toe nauwelijks onderzoek verricht. Alleen Agnes Jonker heeft in 1989 daaraan een kort artikel gewijd. Het behandelt in hoofdzaak de geschiedenis van de collectie van het Nederlandsch Schoolmuseum en hoe die uiteindelijk deels verloren ging en deels bij een aantal instellingen werd ondergebracht.<sup>15</sup> Dat het onderwerp in ons land zo weinig aandacht trok is enigszins vreemd, daar in onze archieven toch veel primaire bronnen voorhanden zijn. Vermoedelijk heeft de geringe belangstelling iets te maken met de aard van de schoolmusea. Ze zijn voor museologen mogelijk niet zo interessant als de kunst-, historische, volkenkundige, natuurhistorische of kunstnijverheidsmusea. Daarnaast spelen ze in pedagogische studies geen grote rol, omdat historisch-pedagogen ze als een marginaal verschijnsel zien. Toch is het juist interessant te zien hoe de schoolmusea de actualiteit van de contemporaine onderwijswereld weerspiegelden. Tevens waren deze musea de enige instellingen die de zich steeds wijzigende materialiteit van het onderwijs feitelijk, dus niet in de vorm van een beschrijving of een illustratie, lieten zien. Mijn onderzoek tracht het historisch-pedagogische en historisch-museologische gebied enigszins tot elkaar te brengen. Ook wil het enerzijds de materiële kant van het onderwijs en de pedagogiek (die de pedagogen niet waarnemen) en de museale kant van de schoolmusea (die de museologen niet waarnemen) tonen. Ik doe dus een poging de schoolmu-

---

2001); Myriam Boyer, 'Les collections et les museographies des musées de l'école et de l'éducation en Europa. Étude comparative à partir d'exemples significatifs' (proefschrift, Université de Paris, 2009).

- 13 Reinhard Stach, 'Die geschichtliche Entwicklung der Schulmuseen in Europa', *Mitteilungen & Materialien der Arbeitsgruppe Pädagogisches Museum* 34 (1991): 7-19.
- 14 Eckhardt Fuchs, 'Von der Weltausstellung zum Museum. Zur Entstehung des Schulmuseums im 19. Jahrhundert', *Zur Geschichte der Museen im 19. Jahrhundert, 1789-1918*, red. Bernhard Graf en Hanno Möbius (Berlin: G + H Verlag, 2006), 137-51.
- 15 Agnes E.M. Jonker, 'Monument van edel streven', *De School Anno. Periodiek van de Vereniging van Vrienden van het Nationaal Schoolmuseum* 4 (1989): 20-35. Verder wijs ik nog op een eigen artikel: Rien van Buren, "'Edel streven" of commercie en status. Schoolmusea in de negentiende eeuw', *Lessen. Periodiek van het Nationaal Onderwijsmuseum te Rotterdam en de Vereniging van Vrienden* 2 (2008): 3-11.

sea hun gerechte plaats te geven in het negentiende- en begin twintigste-eeuwse museumlandschap én in de wereld van onderwijs en pedagogiek.

Vergeleken met andere onderwijsmusea in binnen- en buitenland was het hier te behandelen Museum voor Onderwijs en Kunst een bijzondere, niet alledaagse instelling. Meer dan andere schoolmusea zag het zichzelf als een plaats van kunst en goede smaak, maar ook als een instelling waar ruimte was voor verstrooiing en vertier. Daarnaast vertoonde het natuurlijk de ‘gewone’ onderwijsbehoeften, die in alle andere schoolmusea waren te vinden. Ook waren de doelgroepen grotendeels dezelfde: onderwijzers, leraren en anderen met een belang in het onderwijs.

Wat was er zo bijzonder aan het gebouw van het Museum voor Onderwijs en Kunst en hoe was de indeling in afdelingen en museale objecten en wat viel daaraan op? Waarin week het Rotterdamse museum af van het meer bekende Nederlandsch Schoolmuseum te Amsterdam en de vele buitenlandse exponenten van dit soort instellingen? Achtereenvolgens zal ik het ontstaan, het gebouw, de inrichting en ten slotte de receptie van dit museum behandelen. Het blijkt dat in Rotterdam heel kort een bijzonder schoolmuseum heeft bestaan, dat zijns gelijke in de toenmalige wereld niet kende.

#### VAN BOEKHANDEL TOT MAGAZIJN EN VAN MAGAZIJN TOT MUSEUM

De kunsthandelaar, boekhandelaar en uitgever Jan van der Hoeven (1851-1882) was in de jaren voorafgaand aan de opening van het museum al een opvallende persoon. In augustus 1874 nam hij als 23-jarige een boekhandel aan de Hoogstraat 70-73 te Rotterdam over.<sup>16</sup> Het laatste kwartaal van 1874 gaf hij zijn eerste drukwerk uit en zijn bedrijf groeide snel uit tot een boekhandel, uitgeverij en kunsthandel. In augustus 1875 verhuisde de zaak naar de meer centraal gelegen Wijde Kerkstraat 12. Van der Hoeven associeerde zich op 1 januari 1877 met Dirk Buys Dzn. (1855-1927) en zo ontstond de firma Van der Hoeven & Buys.<sup>17</sup> Deze ging voort op de door Van der Hoeven ingeslagen weg, maar richtte zich tegelijkertijd ook meer op de verkoop van leermiddelen.<sup>18</sup> Over de voorgeschiedenis van Buys is weinig bekend. Hij vergaarde zijn kapitaal met hulp van een oom, A. van der Lely Dzn. uit Maasland, die hem voor f. 3.000,- aan Russische obligaties en ‘op verschillende tijdstippen fl. 10.000,-’ had geleend.<sup>19</sup> De firma Van der Hoeven & Buys liep zeer goed en daar men ambitie had, ontstond spoedig het plan de zaak te verplaatsen naar een ruimer pand aan de Korte Hoogstraat 21 (1878). Daar werd de

<sup>16</sup> *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 41, nr. 62 (1874): 326.

<sup>17</sup> In de berichten wordt de namen Buys en Buijs door elkaar gebruikt. Officiële berichten gebruiken ‘Buys’. Daarom wordt de laatste spellingsvorm in dit artikel geprefereerd, maar wordt de eerste in citaten gebruikt.

<sup>18</sup> *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 44, nr. 36 (1877): 202; akte van 17 april 1877.

<sup>19</sup> ‘Het Algemeen Schoolmuseum’, *Algemeen Handelsblad*, 31 mei 1886, 2.

onderneming reeds een ‘Magazijn van Plastische Leermiddelen’ genoemd.<sup>20</sup> Dat hield van 2 tot 4 april 1878 te Arnhem en van 13 tot 16 april te Rotterdam een eerste tentoonstelling, die de aandacht trok.<sup>21</sup>

8 Hoewel zowel Van der Hoeven als Buys zich gaarne met kunst en onderwijs bezighielden, was hun doel winst te maken. Zij dachten dat met aankoop van leermiddelen à contant, tegen uitgeversprijs en op voordelige voorwaarden, winst viel te behalen. Ook zelf fabriceren leek hen lucratief. Een ander voordeel zou zijn dat onderwijzers de tentoongestelde producten direct konden bestellen en als ze voorradig waren ook meenemen.<sup>22</sup> Steeds de meest gangbare leermiddelen op voorraad houden en dus eerder kunnen verkopen dan concurrenten, leek ook nuttig. Ten slotte dachten ze voor hun kunstsalon in binnen- en buitenland voor een zachte prijs bij kunstenaars zelf aan te kopen.<sup>23</sup> Het profijtbeginsel stond dus steeds voorop. Verder wilden Van der Hoeven en Buys zich niet door geografische grenzen laten beperken ‘om uit den vreemde te halen, wat hier [in Nederland] zoo luide gevraagd werd, namelijk goede, degelijke hulpmiddelen bij het onderwijs.’

Het winkelpand aan de Korte Hoogstraat werd opnieuw te klein voor de grote plannen van Van der Hoeven & Buys. Onderwijzers hadden hen bovendien aangespoord een permanente leermiddelenexpositie met verkoop op te zetten. Daarom besloten ze een museum annex handelszaak aan de Witte de Withstraat te laten bouwen. Al vóór maart 1879 had het Magazijn van Plastische leermiddelen volgens het bekende onderwijsblad *De Wekker* zesduizend catalogi verspreid, vooral onder onderwijzers.<sup>24</sup> Dat lijkt wellicht niet veel, maar hiermee bereikten zij maar liefst een derde van alle personen die toen in Nederland op een of andere wijze bij het onderwijs waren betrokken.<sup>25</sup> Sommige ‘experts’ roemden toen al de kwaliteit van wat daar te vinden was, een feit vastgesteld door ‘bevoegde beoordelaars’.<sup>26</sup> Nu zouden de eigenaren uit eigen middelen een Schoolmuseum laten bouwen, dat omstreeks november 1879 moest openen. Een nieuwe en meer uitgebreide catalogus zou omstreeks juni verschijnen.<sup>27</sup> Deze omvatte alle vakken van onderwijs, van bewaarschool tot hogeschool (waaronder toen ook academies en

20 Een minder gangbare term voor driedimensionale aanschouwelijke leermiddelen.

21 Rubriek ‘Binnenland’, *Arnhemse Courant*, 2 april 1878, 3; en 3 april 1878, 2; ‘Laatste Nieuwstijdingen’, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 13 april 1878, 4, 7.

22 In andere schoolmusea en ook het Nederlandsch Schoolmuseum te Amsterdam was dat niet mogelijk.

23 ‘Museum Van der Hoeven en Buijs te Rotterdam’, *De Wekker*, 20 oktober 1880, 3; ‘Bericht’, *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 47, nr. 94 (1880): 8.

24 F. Visser, ‘Plastische Leermiddelen’, *De Wekker*, 15 maart 1879, 1. Deze eerdere catalogus bleef niet bewaard.

25 Gegeven gebaseerd op volks- en vooral de beroepstellingen zoals die vanaf 1795 om de tien jaar werden gehouden. Zie <http://www.volkstellingen.nl>.

26 Visser, ‘Plastische Leermiddelen’.

27 *De Wekker*, 23 april 1879, 4.

universiteiten vielen). Bij de verandering zou de boekhandel blijven bestaan. Na de opening sprak men van het museum aan de Witte de Withstraat ‘met den inventaris en den voorraad boeken, platen en kunstwerken in de afdeling Boekhandel – Korte Hoogstraat’.<sup>28</sup> Het museum en de boekhandel waren tezamen een soort verkoopmagazijn.

## HET MUSEUMGEBOUW

Begin april 1879 kochten Van der Hoeven en Buys voor het nieuwe museumgebouw een stuk grond aan de Witte de Withstraat.<sup>29</sup> Het pand werd ontworpen door de architect Jan Christiaan van Wijk (1844-1891), die onder meer bekend is als de architect van de allereerste Passage van Nederland, in Rotterdam (1879; verwoest 1940), en het prestigieuze Koningin Emmaplein aldaar, gebouwd in neorenaissancestijl (1888-1891).<sup>30</sup> Voor het museumgebouw overlegde Van Wijk voor het interieur niet alleen met de directeuren, maar ook met de op dat moment als conservator aan het bedrijf verbonden oud-Indisch ingenieur Pieter Harting (1831-1880). Het gebouw voor het museum werd het allereerste ter wereld dat voor een schoolmuseum werd opgericht en zou in Nederland tot op heden het enige blijven. Alle eerdere schoolmusea moesten zich behelpen met bestaande gebouwen, zoals het schoolmuseum in Amsterdam, tenzij ze onderdeel waren van een kunstnijverheidsmuseum, bijvoorbeeld het Educational Museum in het South-Kensington Museum (1857). Wel was het zo dat het gedeelte gereserveerd voor het Algemeen Schoolmuseum met een oppervlakte 147 m<sup>2</sup> niet heel groot was. Het Städtisches Schulmuseum te Hannover had bijvoorbeeld een oppervlakte van 686 m<sup>2</sup>, het Musée scolaire national te Brussel 1200 m<sup>2</sup> (exclusief bibliotheek), het Schoolmuseum van Tokyo 1200 m<sup>2</sup>, dat te St.Petersburg 844 m<sup>2</sup> en het Nederlandsch Schoolmuseum 680 m<sup>2</sup> in 1906.<sup>31</sup> De beschikbare cijfers zijn overigens van na 1880. Het schoolmuseum in Amsterdam had rond 1880 nog niet de helft van de oppervlakte van 1906 tot zijn beschikking.

Met de buitenkant van het gebouw gaven Van der Hoeven en Buys op ostentatieve wijze hun visitekaartje af (afb. 1). Daar zij hun architect konden beïnvloeden (en hij hen), was een uitgewerkt decoratieschema ontstaan, dat de achterliggende gedachten van de instelling duidelijk aan het licht bracht. Van het exterieur was de gevel van het twee verdiepingen tellende gebouw opgesierd met elementen uit uiteenlopende perioden van de bouwkunst, hoewel sommigen van neorenaissance-

<sup>28</sup> *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 47, nr. 94 (1880): 8.

<sup>29</sup> *Algemeen Handelsblad*, 8 april 1879, 5.

<sup>30</sup> De Haagse Passage is mede door hem ontworpen.

<sup>31</sup> Max Hübner, *Die deutschen Schulmuseen* (Breslau: Ferd. Hirt, 1904); Hübner, *Die ausländischen Schulmuseen; Berichten en Mededeelingen van het Nederlandsch Schoolmuseum* 13 (1906), 4.



ce spraken. Mogelijk onder invloed van het veel oudere gebouw van het Royal Polytechnic Institute (geopend 1838) in Londen, dat, hoewel geen schoolmuseum, in meerdere opzichten tot voorbeeld leek te dienen, bevond zich op de kroonlijst een buste van Minerva, de Romeinse tegenhanger van de Griekse godin Pallas Athene.<sup>32</sup> Minerva was de godin van wijsheid en rede, maar ook van vakmanschap. Het beeld kon aldus gelden als een symbool voor het hele museum, waarin de 'rede' voor de in het onderwijs opgedane kennis stond en 'vakmanschap' voor de in het onderwijs opgedane vaardigheid tot het uitoefenen van een beroep. Het symboliseerde natuurlijk ook de kunstzin van de in de salon getoonde schilderwerken.

10

Het iconografisch programma werd aangevuld met ander beeldhouwwerk. Boven de linker van de twee ingangen van het gebouw was een borstbeeld aangebracht van de pedagoog J.H. Pestalozzi (1746-1827), als vertegenwoordiger van het onderwijs; boven de rechter een borstbeeld van Rembrandt, als vertegenwoordiger van de kunst. Nogmaals werd de tweeledige functie van het gebouw benadrukt. De verdiepingen bezaten een balustrade, waarbij de binnenste zuilen van de tweede verdieping als kariatiden waren vormgegeven, die op een allegorische manier Nijverheid en Kunst verbeeldden. Ook hiermee werd naar de twee afdelingen verwezen, maar zeker ook naar de innig gedachte band tussen onderwijs en (kunst)nijverheid. Het Algemeen Schoolmuseum bevond zich op de eerste verdieping, de Salon voor Schoone Kunsten, op de tweede. Het dak was rechthoekig, maar met een opbollende vorm. Het bevatte veel glas om op een gepaste manier licht op de schone kunsten te werpen.<sup>33</sup>

De beide tentoonstellingsruimten hadden tezamen een oppervlakte van ongeveer driehonderd vierkante meter. De inrichting en de inhoud van het museum hadden eveneens veel weg van het Polytechnic.<sup>34</sup> Dat is verhelderend, want het betekent dat Van der Hoeven en Buys hun ideeën voor een museum zeker niet bij het South-Kensington Museum opdeden, zoals dat voor het Nederlandsch Schoolmuseum gold, maar bij hetzelfde instituut dat ook Samuel Sarphati (1813-1866) had geïnspireerd om in Amsterdam het Polytechnisch Museum te openen (1852).<sup>35</sup> Het maakt tevens de keuze van de museumobjecten begrijpelijk, namelijk met een grote nadruk op de moderne natuurwetenschappen. Bovendien hadden Van der Hoeven en Buys zelf verkondigd, dat zij 'voorstellingen op populair-wetenschappelijk gebied' wilden geven, net als in het Polytechnic gebeurde.<sup>36</sup> Al-

32 Het Polytechnic was opgericht in 1838 als een instituut waarin de natuurwetenschappelijke principes en de 'moderne' wetenschap op een speelse wijze aan het publiek werden getoond.

33 D.A. van Waalwijk, 'Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam', *Het Lees kabinet* 2 (1880): 214.

34 'Het museum voor onderwijs en kunst te Rotterdam', *Algemeen Handelsblad*, 20 april 1880, 2.

35 Van Buren, "'Edel streven" of commercie en status', 3-11.

36 'Museum Van der Hoeven en Buijs te Rotterdam', *De Wekker*, 20 oktober 1880, 3; 'Het



Afb. 1 Het Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam. Foto, maker onbekend, 1880. (Stadsarchief Rotterdam, objectnummer XXI 78)

daar hadden deze voorstellingen overigens, naast een wetenschappelijk karakter, geleidelijk aan ook dat van illusionistische theatershows gekregen.<sup>37</sup> Het zal dan ook geen verbazing wekken, dat in de berichtgeving één keer gewag wordt gemaakt van een plan tot het geven populair-wetenschappelijke ‘voorstellingen’ in het Algemeen Schoolmuseum.<sup>38</sup> Dat werd evenwel nooit uitgevoerd.

Het is heel opvallend dat Van der Hoeven en Buys zo’n prachtig gebouw konden laten oprichten voor hun museum. Er is dan ook een groot contrast met het Nederlandsch Schoolmuseum, dat zich op dat moment, niet eens in een eigen pand, in de Handelsschool aan de Keizersgracht in Amsterdam moest behelpen met een

---

Schoolmuseum, van de heeren VAN DER HOEVEN en BUIJS, in de Witte de Withstraat te Rotterdam’, *De Wekker*, 24 april 1880, 1-2.

<sup>37</sup> Brenda Weeden, *The education of the eye. History of the Royal Polytechnic Institution, 1838-1881* (Cambridge: Granta Editions, 2008), 229-31.

<sup>38</sup> ‘School en Kerk’, *Algemeen Handelsblad*, 16 oktober 1880, 6.

zevental kleine kamertjes, waarin de collectie niet overzichtelijk kon worden gepresenteerd. Dat museum beschikte dan ook, zeker tot 1894, nooit over voldoende financiële middelen.<sup>39</sup>

## INRICHTING VAN HET MUSEUM

12 Op dinsdag 20 april 1880 werd het Museum voor Onderwijs en Kunst voor enige genodigden, onder wie vertegenwoordigers van de pers, geopend. Twee dagen later volgde de publieksopening.<sup>40</sup> Eerder, in 1879, verscheen *Onze Hedendaagse Leermiddelen*, dat als catalogus van het Algemeen Schoolmuseum gold.<sup>41</sup> Deze omvangrijke catalogus bleek echter geen beschrijving van de toekomstige indeling van het museum te zijn, maar in weerwil van wat het voorwoord zei slechts een opsomming van alles wat de firma eventueel zou kunnen leveren.<sup>42</sup> De werkelijke inrichting in afdelingen en de getoonde collectie van het museum verschilden van de in de catalogus genoemde.<sup>43</sup>

De selectie en de keuzes gemaakt voor de inrichting sloten aan bij de snelle industriële en technologische ontwikkeling die Nederland destijds doormaakte. Die vroeg om grote aanpassingen in het middelbaar- en het beroepsonderwijs, zeker ook omdat ons land op dit punt een laatkomer was. We treffen dankzij de kennis en inspanning van Harting dan ook een keur van nieuwe voorwerpen op technisch gebied aan en daarnaast die voor schoolvakken als tekenen, meetkunde en

39 *Berichten en Mededeelingen van het Nederlandsch Schoolmuseum* 6 (1897): 10-11.

40 'Een nieuw museum', *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 april 1880, 1; 'Het Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam in de Witte-de-Withstraat', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 20 april 1880, 1; 'Het museum voor onderwijs en kunst', *Algemeen Handelsblad*, 20 april 1880, 2.

41 J. Gerrits, *Onze Hedendaagsche Leermiddelen voor alle vakken van Onderwijs; voornamelijk op het gebied der Natuurkundige Wetenschappen, Technologie en Landbouwkunde, en vooral ook voor het Teekenonderricht. Vraagbaak voor Leeraars, Onderwijzers, Beoefenaars der Letterkunde en der Operatieve Heelkunde, Liefhebbers van Wetenschappelijke Verzamelingen enz.; zijnde meerendeels exotische producten, op eigen bodem overgeplant en methodisch gerangschikt door J. Gerrits, ten behoeve van het Algemeen Schoolmuseum van Van der Hoeven & Buys, Rotterdam* (Rotterdam: Van der Hoeven & Buys, 1879).

42 Er staat letterlijk: 'Het doel van dezen catalogus is tweeledig: Vooreerst is hij bestemd om een vraagbaak voor het onderwijs te worden; ten tweede zal hij tevens de werkelijke catalogus zijn voor het schoolmuseum der Heeren VAN DER HOEVEN & BUYS', Gerrits, IV.

43 Informatie over de werkelijke inrichting is te vinden in Van Waalwijk, 'Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam'; 'Het Schoolmuseum, van de heeren VAN DER HOEVEN EN BUIJS, in de Witte de Withstraat te Rotterdam', *De Wekker*, 20 april 1880, 1-2; 'Een nieuw Museum', *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 april 1880, 1; 'Het museum voor onderwijs en kunst te Rotterdam', *Algemeen Handelsblad*, 20 april 1880, 2; *Overzicht van de voorwerpen in het Museum voor Onderwijs en Kunst in de Witte de Withstraat te Rotterdam. Beknopte Handleiding voor de Bezoekers* (Rotterdam, ca. 1880).

vanzelfsprekend natuurkunde, scheikunde en biologie, die op dat moment een uitgesproken beroepsgericht karakter kregen.

Bij een bezoek aan het museum trof men in de vestibule op de begane grond soorten schoolbanken en geografische wandkaarten aan. Rechts van de entree was het kantoor van Van der Hoeven & Buys. In de grote zaal op de eerste verdieping bevond zich het Algemeen Schoolmuseum. In die zaal waren leermiddelen van het Fröbel- tot en met het hoger onderwijs in ruime mate aanwezig. De indeling was eenvoudig: links en rechts waren er open kasten met planken waarop de voorwerpen waren geplaatst. In het midden van de zaal bevonden zich de grotere objecten en achterin het ‘bassin’. Een bezoeker zou volgens de geprefereerde route zijn ronde door de zaal linksvoor zijn begonnen, bij de eenvoudigste van alle leermiddelen, die voor het voorbereidend onderwijs. Hier bevonden zich kinderspeelgoed, kaarten met modellen van de werktuigen of machines voor verschillende bedrijven en een locomotief, ‘dien de knaap zelf in elkander moet zetten’. Voor jongens waren er verder bouwplaten, bouwdozen en modellen van dieren. Voor meisjes waren er, geheel volgens de toenmalige genderverwachtingen, oefendozen voor vlechtwerk, breien, naaien en haken.

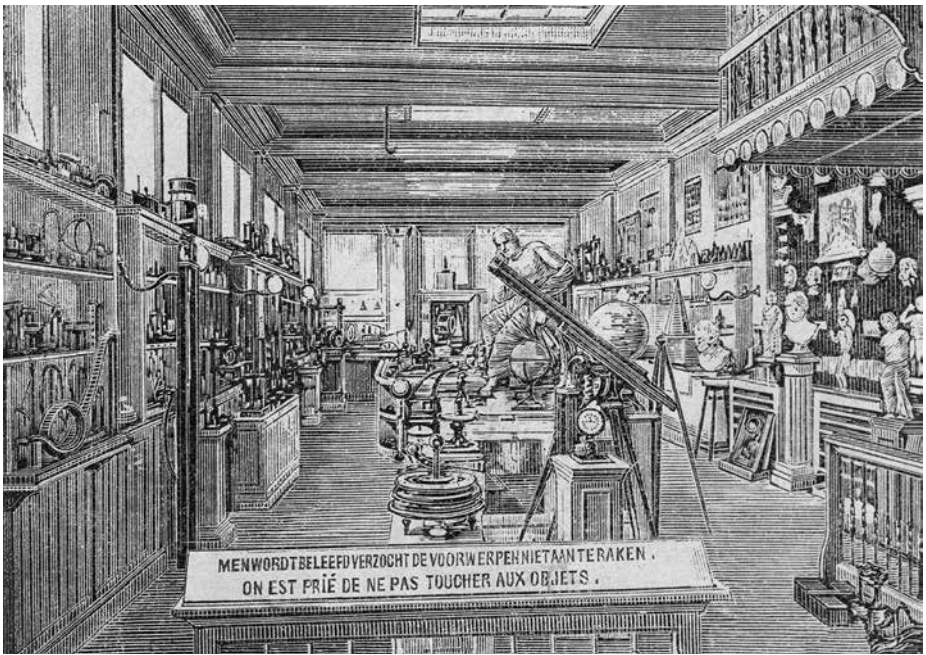
Vervolgens ging de bezoeker naar de rechterkant van de zaal, naar de afdeling voor het lager onderwijs. Daar stonden telramen, letterkasten, schoolplaten, (reliëf-) kaarten, schoolborden en eenvoudige globes. Hierop volgde het tekenonderwijs (modellen van draadwerk, hout, gips en terracotta), geometrie, plantkunde en dierkunde. Tot de mooiste zaken behoorden nauwkeurige gipsafgietsels afkomstig van de Dresdener Academie en terracotta’s uit Denemarken. De leermiddelen voor de geometrie, stereometrie en planimetrie kenden als hoogtepunt de verzameling van glaskristallen van J. Erhard en Cie. uit Bensheim. Voor kennis der natuur waren er plantmodellen die uit elkaar konden worden genomen van de bekende Duitse firma Brendel en verder houtsoorten, herbaria en geprepareerde dieren. Hierop volgde een afgesloten anatomisch kabinet met modellen van het menselijk lichaam, waaronder enkele van de bekende producent Louis Th.J. Auzoux in Parijs.

Aan het einde van de zaal was een etalage met voorwerpen met betrekking tot de telegrafie. Er stonden modellen van seingevers, schrijftoestellen, onderdelen van elektromotoren, galvanometers en een cijfritelegraaf. Achterin was de werkplaats van Harting te vinden, die veel weg had van die van een ‘alchemist’ met overal potten, buizen, gereedschappen en andere werktuigen.<sup>44</sup> Tussen het kantoor en de werkplaats had hij als bijzonderheid een telegraafverbinding aangelegd, waarvan de draad over isolatoren langs de zoldering liep, opdat het publiek de werking van de telegraaf kon begrijpen.

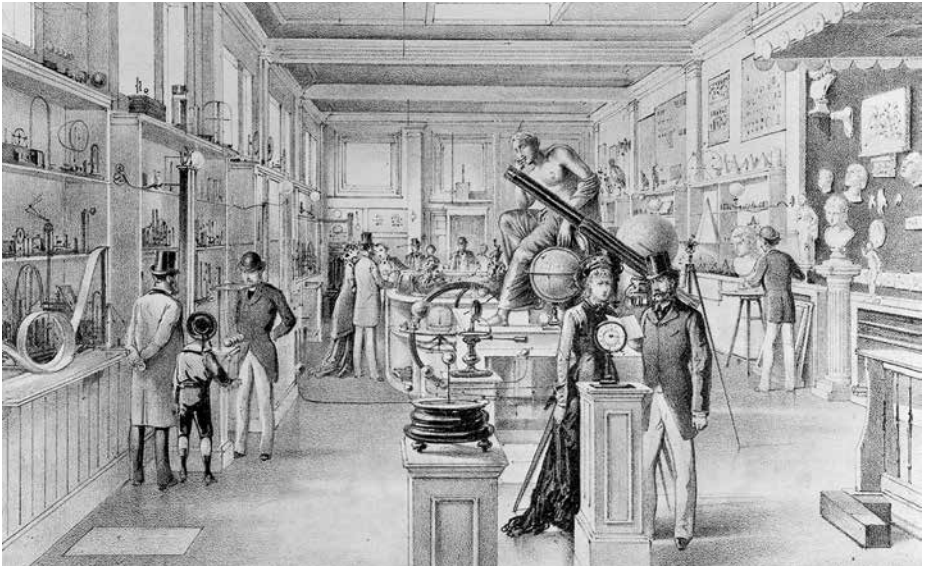
Hierop liep de bezoeker naar de linkerkant van de zaal in de richting van de ingang. Hij kwam dan onderwijsafdelingen tegen die de moderniteit van het ein-

---

44 Van Waalwijk, ‘Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam’, 209.



**Afb. 2** 'Gezicht in de Onderwijszaal'. Houtgravure, maker onbekend. In: *Overzicht van de voorwerpen in het Museum voor Onderwijs en Kunst in de Witte de Withstraat te Rotterdam* (Rotterdam, 1880). (Stadsarchief Rotterdam, objectnummer XXVII F 662)



**Afb. 3** Interieur van het Algemeen Schoolmuseum. Staalgravure (ca. 1880), maker onbekend. In D.A. van Waalwijk, 'Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam', *Het Lees-kabinet* 2 (1880), 207-14.

de van de negentiende eeuw kenmerkten. Beweging door stoom en elektriciteit was hier zichtbaar. Sommige voorwerpen overschreden de grens van wat voor middelbaar onderwijs bruikbaar kon zijn. Zo stonden er elektromagnetische toestellen en werktuigen aangedreven door stoom en water (James Watt), gas en hete lucht, en zaken in verband met elektriciteit, geluid (zelfs een fonograaf), licht (spectroscopen, polarisatietoestellen) en mechanica. Zeer geschikt voor het lager- en middelbaar onderwijs was het sciopticon, een ‘Hydro-oxygeen universaal projectie-apparaat met drie Chambres obscures’, ontworpen en gemaakt door Harting zelf.<sup>45</sup> Projectoren brachten in die tijd de eerste lichtbeelden in het onderwijs.

Ten slotte bekeek de bezoeker het midden van de zaal en het bassin. Daar stond een groot standbeeld van Urania, de muze van de astronomie. Zij werd omringd door een aantal planetariums, kijkers en andere sterrenkundige instrumenten. Daarachter bevond zich het bassin met modellen van waterwerken, zoals een sleep-helling, een duikerklok en een stoombootje in werking. Rondom het bassin reed een locomotief. Verder waren daar nog een elektrische motor en een inductietoestel te zien. De beweegkracht van de elektriciteit was toen nog niet zo groot, maar de bezoeker kreeg toch een beeld van haar mogelijkheden door een elektromagneet die door galvanische stroom in staat was een gewicht van tweehonderd kilo te dragen. Een elektrische lamp vertegenwoordigde de ‘toestellen tot verlichting, die men door middel dezer nog zoo onbekende natuurkracht tracht te verkrijgen’.<sup>46</sup>

Opgemerkt dient te worden dat in dit museum op geen enkele wijze aandacht werd besteed aan de geschiedenis van het onderwijs, zoals dat in bijvoorbeeld Amsterdam en Berlijn gebeurde. Dat is eigenlijk wel vanzelfsprekend, omdat het Van der Hoeven & Buys immers om het verkopen van nieuwe onderwijsbehoeften met een winst oogmerk ging. De leermiddelen moesten aansluiten op de actualiteit van het onderwijs en hadden een praktische functie.

Wanneer we beide hier opgenomen afbeeldingen van het interieur van het Algemeen Schoolmuseum vergelijken (afb. 2 en 3), vallen een aantal dingen direct op: op de staalgravure worden personen in het museum afgebeeld, terwijl de houtgravure een lege zaal toont. De maker van de laatste heeft tevens een stapje verder terug gedaan, zodat net iets meer zichtbaar wordt van het interieur. Bovendien zien we dan een opvallend groot bord met daarop het verzoek in het Nederlands én in het Frans als voorname taal de voorwerpen in het museum niet aan te raken. Het tekstbord is misschien groter afgebeeld dan het in werkelijkheid was, omdat de afbeelding niet toevallig op de achterzijde van de wervende brochure staat, waar zo’n waarschuwing op zijn plaats is. De op de staalgravure de aangebrachte personen lijken geen de onderwijzers te zijn die het museum bekijken, maar mensen uit de middenklasse (vooral bolhoeden) en hogere

<sup>45</sup> *Overzicht van de voorwerpen in het Museum voor Onderwijs en Kunst*, 11.

<sup>46</sup> Van Waalwijk, ‘Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam’, 212.



**Afb. 4** Interieur Nederlandsch Schoolmuseum te Amsterdam, lange tijd representatief voor ons land (ws. 1894). Glasnegatief, maker foto onbekend. (*Nationaal Onderwijsmuseum te Dordrecht, objectnummer Ho48.001*)

bevolkingsklassen (vooral cilinderhoeden). Ook de dames zijn rijk gekleed. Dit zegt zonder meer iets over de verlangde status van dit museum, want de onderwijzers, als grootste doelgroep, gingen zo niet gekleed. Ten slotte zien we achter in de zaal, achter het bassin, iemand uitleg geven over het tentoongestelde, misschien wel Pieter Harting.

Wanneer we de inrichting van het Algemeen Schoolmuseum vergelijken met het schoolmuseum in Amsterdam (afb. 4) of met de buitenlandse schoolmusea dan valt de moderniteit van de gekozen objecten op, het ruime onderwijsterrein dat wordt beslagen, de hoge amusementswaarde van de verzameling met haar beelden, globes en bassin én ook de kunstzin. Het laatste element wordt niet in het minst ook bevorderd door de aan het schoolmuseum gekoppelde kunstsalon en natuurlijk het museumgebouw zelf.<sup>47</sup>

<sup>47</sup> De beperkte ruimte gebiedt mij hier af te zien van een diepgaande vergelijking met de vele andere schoolmusea.

Hoewel de Salon voor Schoone Kunsten, het interessegebied van Van der Hoeven, niet direct tot het terrein van de onderwijsmusea behoorde, was deze wel belangrijk binnen het geheel van het Museum voor Onderwijs en Kunst. Tezamen vormden beide afdelingen een waar *Mouseion*, een tempel voor kunsten en wetenschappen, een tempel der muzen. In de zaal op de tweede verdieping (130 m<sup>2</sup>) hing een kleine, maar fraaie collectie schilderijen.<sup>48</sup> Zelfs *De Wekker* schonk aandacht aan de kunstsalon waarin zich schilderijen, aquarellen, gravures, etsen en tekeningen bevonden. De ruimte was ‘uitmuntend verlicht’, geheel overeenkomstig de verlichtingsplannen van het in aanbouw zijnde Rijksmuseum in Amsterdam, een ‘gebroken vallicht’.<sup>49</sup>

In de kunstsalon was er werk van eigen bodem, zoals dat van de landschapsschilders Pieter A. Schipperus (1840-1929) en Sientje Mesdag-Van Houten (1834-1909), van Charles Rochussen (1814-1894) en Johannes Bosboom (1817-1891).<sup>50</sup> Ook buitenlands werk was in ruime mate vertegenwoordigd: van de laatromantische Italiaanse oriëntalist Alberto Pasini (1826-1899), de Tiroler landschapsschilder Franz R. Unterberger (1837-1902), de in Frankrijk werkende Spanjaard Eduardo L. Garrido (1856-1949) en de Belgen Alexander Th.H. Struys (1852-1941) en Jan van Beers (1852-1827). Op 29 en 30 november 1880 vond reeds in het museum een verkoop plaats van eigentijdse buitenlandse kunstwerken, ‘Tableaux Modernes. Collection de l'étranger très importantes’. Er was een gratis catalogus van 199 nummers beschikbaar. De verkoop werd geleid door Van der Hoeven & Buys en stond onder toezicht van notaris mr. F. Bland van den Berg.<sup>51</sup>

## DE RECEPTIE VAN MAGAZIJN EN MUSEUM

Al voor de opening had de firma Van der Hoeven & Buys de aandacht in het buitenland getrokken. In Londen was zij opgevallen toen deze een paar kisten met eigen leermiddelen om te exposeren had meegebracht. De gebeurtenis leidde tot een artikel in de *School Board Chronicle*, het orgaan van de Engelse schoolcommissies. Hoofdredacteur Gorving publiceerde daarin het artikel ‘Object teaching and technical instruction’.<sup>52</sup> Dat werd in onderwijskringen zo belangrijk gevonden, dat het integraal in *De Wekker* werd afgedrukt. Gorving schonk veel aandacht aan cassettes met voorwerpen die de stadia van het productieproces van

<sup>48</sup> ‘Het Museum te Rotterdam’, *De Tijd. Godsdienstig-Staatkundig Dagblad*, 21 april 1880, 2.

<sup>49</sup> ‘Het Schoolmuseum van de Heeren VAN DER HOEVEN EN BUIJS in de Witte de Withstraat te Rotterdam’, *De Wekker*, 24 april 1880, 1-2.

<sup>50</sup> ‘Een nieuw museum’, *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 april 1880, 1; ‘Het Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam in de Witte-de-Withstraat’, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 20 april 1880, 1.

<sup>51</sup> *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 16 november 1880, 4.

<sup>52</sup> Visser, ‘Plastische Leermiddelen’. De persoon Gorving heb ik niet in andere bronnen kunnen terugvinden.



een product weergaven, van grondstof tot eindproduct. Hij omschreef deze als 'novelties'. Het nijverheidsonderwijs had kennelijk veel aantrekkingskracht binnen deze tentoonstelling. Interessant was Gorvings opmerking dat Van der Hoeven & Buys, naast het vertalen van catalogus en gidsjes in het Engels, voorbereidingen had getroffen om in Londen een agentschap te vestigen. Daarvan is niets terechtgekomen, maar het bericht illustreert wel de pogingen van dit schoolmuseum en van leermiddelenbedrijven om zich tot over de grenzen te verbreiden. Deze transnationale contacten tussen individuele personen versterkten ervaring en kennis, net als in het Nederlandsch Schoolmuseum, dat bij zijn opening door bemiddeling van derden tijdelijk met een afdeling leermiddelen van de London Schoolboard werd verrijkt.<sup>53</sup>

Vanaf de opening in 1880 trok het Museum voor Onderwijs en Kunst een groot aantal bezoekers, veel meer dan het Nederlandsch Schoolmuseum. Onder hen bevonden zich 'vele vreemdelingen' en het museum werd in tal binnen- en buitenlandse kranten gunstig beoordeeld.<sup>54</sup> Over het algemeen was de receptie inderdaad zeer positief. De pers prees de grootse opzet van exterieur en interieur, en de oorspronkelijkheid van het museum. De journalist Van Waalwijk vond bijvoorbeeld dat het museum een 'geheel [was], dat Rotterdam tot sieraad en den ontwerpers tot eer verstrekt en hun naam aan het onderwijs verbindt, daar zij iets tot stand hebben gebracht, dat zeker navolging zal vinden, maar dat nog nergens in dien geest bestond.' Zelfs in heel Europa zou geen gelijk museum zijn te vinden, al deed het wel denken aan 'het bekende museum in Regentstreet in Londen' (het Polytechnic). Hij beweerde ten onrechte, dat het laatste museum kleiner was.<sup>55</sup> De *NRC* eindigde haar artikel over het museum met de wens: 'Ze zij een centrum, vanwaar voor het onderwijs en de kunst in ons gansche vaderland een weldadige kracht uitga.'<sup>56</sup> Ook *De Wekker* blies de loftrompet en schreef over 'de grote verscheidenheid, maar niet minder de geniale inrichting en rangschikking'.<sup>57</sup>

Verder werd ook de onbekrompen aanpak van de firma geroemd. Harting werd lof toegezwaaid voor de uitwerking van de technische plannen. Men noemde dat hij enige tijd voor de opening van het museum samen met 'een der firmanten' een reis door Midden-Europa had gemaakt om inrichtingen van soortgelijke aard en de voornaamste fabrikanten op dit gebied zelf te leren kennen.<sup>58</sup> Wat de doelma-

53 Dit paste in een wereldwijde trend. Zie bijvoorbeeld Martin H. Geyer en Johannes Paulman, *The mechanics of internationalism* (Oxford: Oxford University Press; Londen: German Historical Institute, 2001).

54 Bericht in de rubriek 'Nieuwsberichten Zuidholland', *De Wekker*, 24 november 1880, 3.

55 Van Waalwijk, 'Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam', 214.

56 'Een nieuw museum', *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 april 1880, 1.

57 'Het Schoolmuseum, van de heeren VAN DER HOEVEN EN BUIJS, in de Witte de Withstraat te Rotterdam', *De Wekker*, 24 april 1880, 1-2.

58 'Het Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam', *Algemeen Handelsblad*, 20 april 1880, 2.

tigheid van het tentoongestelde betreft, oordeelden dagbladen en tijdschriften vrijwel unaniem positief. Het museum zou wat dat betrof het hele land ten goede komen.<sup>59</sup> Het bekende pedagogisch woordenboek van dorpschoolmeester en pedagoog Jan Geluk (1835-1919), ten slotte, meldde dat in bijna alle landen 'magazijnen van leermiddelen' waren opgericht en sprak in het geval van het Algemeen Schoolmuseum van 'een prachtige gelegenheid open gesteld om de scholen van doelmatige leermiddelen te voorzien'.<sup>60</sup>

Velen grepen het moment van opening vanzelfsprekend aan om een vergelijking te maken met het Nederlandsch Schoolmuseum, dat toen ruim twee jaar bestond. Sommigen vonden dat laatste museum maar bescheiden en stelden dat Rotterdam het Amsterdamse denkbeeld 'belangrijk heeft uitgewerkt, [en] bij wijze van handelonderneming toegepast'.<sup>61</sup> Anderen, zoals Van Waalwijk en Geluk, repte met geen woord over het Nederlandsch Schoolmuseum, alsof ze er nog nooit van hadden gehoord. We kunnen wel met zekerheid aannemen dat in het begin van de jaren 1880 het Algemeen Schoolmuseum een veel interessanter instelling was dan zijn Amsterdamse tegenhanger. Die bezat op dat moment ook een aanzienlijke verzameling natuurkundige en technische objecten, maar was minder up to date. Zo ontbraken daar bijvoorbeeld diverse technische en natuurkundige toestellen en ook een fonograaf en projectieapparaat. Ook ontbrak er een inventieve ingenieur als Harting. Ten slotte had het Rotterdamse museum dat speelse (de bewegende toestellen, varende scheepjes in het bassin, enzovoort), terwijl het Nederlandsch Schoolmuseum juist meer statig én statisch leek. Toch lagen de grootste verschillen tussen beide musea op het organisatorische vlak en in het feit dat het laatste geen bedrijf, maar een non-profit-instelling was.

Voor een museum is het vanzelfsprekend van belang dat het bezoekers aantrekt. Dat blijkt in de eerste drie maanden te Rotterdam absoluut het geval te zijn geweest. In de eerste twee maanden ontving het museum er 3.406.<sup>62</sup> In een correspondentie tussen Van der Hoeven en Multatuli, wiens zoon Edu enige tijd voor de firma werkzaam was, staat dat het in drie maanden zesduizend bezoekers ontving, dat is gemiddeld maar liefst tweeduizend bezoekers per maand.<sup>63</sup> Ter vergelijking: het Nederlandsch Schoolmuseum ontving in het hele jaar 1880 maar 540

<sup>59</sup> Ibidem.

<sup>60</sup> Jan Geluk, *Woordenboek voor Opvoeding en Onderwijs* (Groningen: J.B. Wolters, 1882), 376 (lemma 'Leermiddelen').

<sup>61</sup> 'Het Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam', *Algemeen Handelsblad*, 20 april 1880, 2.

<sup>62</sup> *De Wekker*, 26 juni 1880, 3; *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 47, nr. 51 (1880): 3.

<sup>63</sup> Brief van Multatuli aan Jan van der Hoeven, 22 oktober 1880; Menno ter Braak, red., *Multatuli en zijn zoon. Brieven van Multatuli aan J. van der Hoeven* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1937), 39. In mijn proefschrift over de geschiedenis van de onderwijsmusea zal ik dieper op deze interessante briefwisseling ingaan.

bezoekers.<sup>64</sup> Wat de verkoop van de producten aanging, lijkt het aantal belangstellenden ook later redelijk te zijn gebleven, vooral onder scholen. Zo maakt een reclame voor schoolbanken van het bedrijf Kunze en Elsaesens uit begin 1883 duidelijk, dat daarvan in alleen al 1882 maar liefst drieduizend stuks door het museum werden afgeleverd.<sup>65</sup> De opzet van dit museum als handelszaak leek dus zeer geslaagd. De bezoekers waren mensen uit het onderwijs, vaak gemeenteambtenaren, waaronder degenen die belast waren met het uitrusten van klaslokalen. Bovendien trok menig onderwijzer op zijn vrije middag met zijn leerlingen naar het museum om daar 'in een enkel uur meer te laten zien, dan hij hun in een geheele week kan vertellen'.<sup>66</sup> Hoe het na de eerste maanden met het aantal bezoekers ging, is niet bekend.

Niet alle deskundigen waren even enthousiast. De wiskundige, schoolboeken-schrijver en pedagoog Jan Versluys (1845-1920), de oudere broer van de (schoolboeken)uitgever Willem Versluys te Groningen, maakte in het najaar van 1881 vanuit Den Haag een reis om het Algemeen Schoolmuseum te bezoeken. Hij stelde vast dat het museum minder volledig was dan het in zijn geschriften deed voorkomen:

Uit de voorrede zou men kunnen opmaken, dat hier een keuze gedaan is door een deskundige. Niets is echter minder waar dan dat. We hebben hier te doen met een koopmanszaak, die niet boven het gemiddelde van een koopmanszaak staat.<sup>67</sup>

Suggereerde Versluys hier dat commerciële musea ideële musea nooit zouden kunnen evenaren? Bovendien dacht hij dat het museum Nederlandse uitgeversten gunste van buitenlandse tegenwerkte.<sup>68</sup> Dit leidde uiteindelijk tot een polemiek tussen de bedrijfsmedewerker J. Gerrits, schrijver van de catalogus van de firma, en Versluys, waarbij beiden elkaar met weinig zelfbeheersing en in negatieve beoordelingen de les lazten. De 'schooljongenspolemie' (het woord komt van Gerrits) eindigde ten slotte met een laatste verweer van Gerrits in *De Wekker*, afgesloten door enkele woorden van Buys. Die deed een beroep op het gezond verstand van hen die het museum hadden gezien en vroeg hen bezwerend of het, met het oog op de voorraad, ook voor andere afdelingen, ruimte en kapitaal in aanmerking genomen, wel mogelijk was om alles wat in de catalogi voorkwam in huis te hebben.<sup>69</sup>

64 J.C. Bruijn, *Het Nederlands Museum voor Onderwijs en Opvoeding (Ned. Schoolmuseum). 1877 - 24 December - 1937* (Amsterdam, 1937), 18.

65 *De Amsterdammer. Dagblad voor Nederland*, 28 maart 1883, 4.

66 Van Waalwijk, 'Museum voor Onderwijs en Kunst te Rotterdam', 213; 'Een nieuw museum', *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 april 1880, 1.

67 J. Versluys, 'De litteratuur van het teekenen?', *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 48, nr. 6 (1881): 36. Saillant detail is dat ook Versluys met Multatuli bevriend was. Mogelijk had Multatuli met hem nooit over Van der Hoeven & Buys gesproken.

68 Ibidem. Andere berichten aangaande deze twist in J. Versluys zijn: 'Het Rotterdamsch Schoolmuseum', *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 48, nr. 10 (1881): 59-60; brief van J. Versluys, *De Wekker*, 9 februari 1881, 1.

69 J. Gerrits en D. Buys, 'Stupete, gentes!', *De Wekker*, 16 februari 1881, 1-2.

Later nam Versluys misschien niet toevallig zitting in het bestuur van het Nederlandsch Schoolmuseum. In Amsterdam moet men wel jaloers zijn geweest op het grote aantal bezoekers dat het Algemeen Schoolmuseum trok. De twee schoolmusea hadden in 1882 een keer het plan samen te gaan werken, maar het bleek toen duidelijk, dat beide instellingen onverenigbaar waren.

### SCHAALVERGROTING

Een moeilijk punt was de financiële kant van de onderneming. Of het lag aan een overschatting van de mogelijkheden van een schoolmuseum annex kunstsalon in Rotterdam of aan wat anders, een feit was dat men na de verkoop van een flink aantal buitenlandse meesters van het museum – misschien al gehouden om aan kapitaal voor een investering te komen – naar een andere financiële formule voor het museum ging zoeken.<sup>70</sup> Een bijkomend motief was nog dat de uitgebreide connecties van de firma met het buitenland het wenselijk maakten dat zij kon beschikken over een groot kapitaal dat haar in staat zou stellen die connecties nog winstgevender te maken.

Van der Hoeven en Buys hadden tot dan toe een flink risico genomen door zoveel geld in hun bedrijf te steken. Nu gingen zij, waarschijnlijk op aandringen van de zakelijke Buys, proberen om het risico wat te spreiden. Zij wilden van het museum een naamloze vennootschap maken, een ‘Handel van onderwijs en kunst’. Derhalve richtten zij zich op inzet van maatschappelijk kapitaal. Dat zou moeten bestaan uit maar liefst fl. 300.000,-, verdeeld over 1.200 aandelen à fl. 250,- per stuk. Op 1 en 2 december 1880 vond de inschrijving daarvoor plaats. De mogelijkheid bestond het kapitaal later uit te breiden. Van der Hoeven en Buys droegen zelf de helft van het kapitaal aan. Commissarissen van de nv zouden worden Bernard Denekamp (1852-1920), advocaat en procureur, Jan Christiaan van Wijk (1844-1891), en Pieter Adrianus Schipperus (1840-1929), de kunstschilder, die ook in de salon van het museum exposeerde.<sup>71</sup>

Fl. 200.000,- zou direct worden besteed en voor fl. 150.000,- daarvan zou de vennootschap eigenares van het museum en de boekhandel worden.<sup>72</sup> Daaruit kan men afleiden, dat voor nieuwe aankopen en salarissen fl. 50.000,- overbleef. Het ging dus om voor die tijd zeer aanzienlijke bedragen en wel van zo’n orde van grootte, dat het Nederlandsch Schoolmuseum daarvan nooit had kunnen dromen.

<sup>70</sup> Bericht in de rubriek ‘Binnenland’ van het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 29 november 1880, 1. Hier spreekt men van ‘een tweehondertal’ schilderijen.

<sup>71</sup> ‘Nieuwsberichten. Zuidholland’, *De Wekker*, 26 juni 1880, 3; *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 15 oktober 1880, 1.

<sup>72</sup> *Ibidem*.

Volgens de statuten waren de hoog gestelde doelen van het vennootschap:

1. het in- en verkopen van alle voorwerpen in gebruik bij alle instellingen van onderwijs
2. het in- en verkopen, fabriceren en repareren van instrumenten
3. het voor rekening der maatschappij en van derden in- en verkopen van schilderijen, tekeningen en kunstvoorwerpen
4. het houden van publieke kunstveilingen en het taxeren van kunstvoorwerpen
5. het uitgeven van boek- en plaatwerken op het gebied van onderwijs en kunst
6. het drijven van boek-, papier- en plaathandel en van wat daarmee in betrekking staat en
7. het laten houden van wetenschappelijke voordrachten.<sup>73</sup>

22

Hoewel het plan niet zou worden verwezenlijkt, geven deze statuten en de daarin neergelegde grootse plannen toch een beeld van wat dit museum had kunnen worden. Zo goed als nergens in Europa en de Verenigde Staten werd bij mijn weten een dergelijke formule voor het opzetten van een onderwijsmuseum als onderneming herhaald.

#### TELOORGANG VAN HET MUSEUM

Het Museum voor Onderwijs en Kunst werd geplaagd door tegenslagen, die het reilen en zeilen van de onderneming zonder twijfel nadelig hebben beïnvloed. Zo stierf ruim een maand na de opening van het museum Pieter Harting, de man die verantwoordelijk was geweest voor het draaiende houden van alle techniek in het museum.<sup>74</sup> Dit vroeg om een nieuwe taakverdeling binnen het museum. Gerits zou van toen af als ‘conservator’ het theoretisch en onderwijzend gedeelte onder zijn hoede nemen, terwijl Harmen Schipper (1840-voor 1893), die dertien jaar amanuensis van de Polytechnische School te Delft was geweest, voor korte tijd het technisch en praktisch gedeelte op zich zou nemen.<sup>75</sup>

In januari 1881 nam het lot van het museum echter een wel zeer onverwachte wending en werd Van der Hoeven & Buys plotseling gedissolveerd. De grootse plannen liepen uiteindelijk dus spaak, waarschijnlijk omdat men het benodigde kapitaal niet bijeen kon brengen. Buys behield na deze onthutsende ontknoping het schoolmuseum en Van der Hoeven de boekhandel. De laatste kon toen geen gebruik meer maken van het geld dat Buys had gebracht. Multatuli schreef: ‘Het

---

<sup>73</sup> Ibidem.

<sup>74</sup> *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 27 mei 1880, 2; *Nieuws van den Dag. Kleine Courant*, 28 mei 1880, 5.

<sup>75</sup> *De Wekker*, 26 juni 1880, 3; ‘Gemengde berichten’, *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 47, nr. 75 (1880): 430.

schijnt dat Van der Hoeven na dat scheiden van Buys bekrompen zit [...] Hij was zo blij met dat museum!<sup>76</sup> Over verdere oorzaken van de gebeurtenis tasten we in het duister. De *Nederlandsche Staatscourant* vermeldt de gebeurtenis echter wel in de vorm van een verleden akte, een ‘Geregtelijke Aankondiging’. In een daaropvolgende vermelde verleden akte staat dat Buys als commanditair vennoot een vennootschap is aangegaan met ‘den Heer N.N. als Commanditair Vennoot tot het drijven van handel in Hulpmiddelen voor het Onderwijs’.<sup>77</sup>

Buys, met zijn voorkeur voor de afdeling leermiddelen, had vanaf het begin het grootste aandeel in de onderneming gehad en misschien had Van der Hoeven zich met de kunsthandel ook wel vergalopperd. Hun wegen scheidden zich vanaf dat moment. Van der Hoeven zou nog een jaar de boekhandel drijven en na zijn plotselinge overlijden in februari 1882, zou de weduwe Van der Hoeven deze nog negen jaar in stand houden.<sup>78</sup> Buys hield het museum alleen draaiende zonder dat er nog een kunstsalon aan het gebouw was verbonden. Gemakkelijk bleek dat niet.

Onder Buys nam het museum in de resterende periode in Rotterdam nog wel deel aan de wereldtentoonstelling (de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling) te Amsterdam, die in de zomermaanden van 1883 plaatsvond. Buys was een van de inzenders en toonde natuurkundige instrumenten, een reliëfglobe en modellen van schoolbanken.<sup>79</sup> De pers meldde dat zonder onder meer Buys’ bijdragen alles ‘er al heel slecht uitgezien [zou] hebben’.<sup>80</sup> Opmerkelijk is dat Buys een oorkonde kreeg voor zijn inzending, maar die niet in ontvangst wilde nemen, daar hij de jury niet deskundig genoeg vond. De leden van de jury hadden de door hem ingezonden objecten namelijk niet eens bij naam gekend. Ook andere inzenders hadden wgens het gesjoemel bij de prijstoekenning onderscheidingen geweigerd.<sup>81</sup>

Na het uiteengaan van Van der Hoeven en Buys haalde het Algemeen Schoolmuseum nauwelijks meer de pers. Omdat de zaken duidelijk achteruitgingen, besloot Buys in juli 1883 het Algemeen Schoolmuseum naar Utrecht te verplaatsen.

<sup>76</sup> Brieven van Multatuli aan Mimi van 11, 12 en 17 januari 1881; H. van den Bergh en B.P.M. Dongelmans, red., *Multatuli. Volledige werken*, deel 21 (Amsterdam: Van Oorschot, 1990), 46, 54, 79.

<sup>77</sup> ‘Geregtelijke Aankondigingen’, *Nederlandsche Staatscourant* 2, 4 januari 1880, [8]. Beide akten zijn van 30 december 1880. Vanaf 1 januari 1881 was de firma Van der Hoeven & Buys’ in liquidatie en werd door Buys een nieuw vennootschap met een onbekende aangegaan. Vele advertenties noemen Buys dat jaar als enige eigenaar van het Algemeen Schoolmuseum: *De Wekker*, 15 januari 1881, 4, en 16 februari 1881, 4; *Algemeen Handelsblad*, 28 december 1881, 4.

<sup>78</sup> *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 49, nr. 15 (1882): 1.

<sup>79</sup> ‘Kijkjes op de Tentoonstelling III’, *De Wekker*, 21 juli 1883, 1.

<sup>80</sup> ‘Internationale Koloniale en Algemeene Uitvoerhandel-Tentoonstelling. xxxii. Nederland in het hoofdgebouw’, *Leeuwarder Courant*, 11 oktober 1883, 5.

<sup>81</sup> *Leeuwarder Courant*, 29 september 1883, 2; zie voor dit onderwerp ook het uitgebreide voorpagina-artikel ‘Hoe de bekrooningen werden toegekend op de Amsterdamsche Tentoonstelling’, *De Tijd*, 12 november 1883, 1.

Het mooie museumgebouw aan de Witte de Withstraat zou daardoor een heel andere bestemming krijgen. In januari 1884 kocht de gemeente Rotterdam het gewezen museum aan voor een bedrag van fl. 44.250,- met het doel daarin een politiebureau en het bevolkingsregister onder te brengen.<sup>82</sup> Men verbouwde het gedeelte van de gevel op de begane grond, waar de etalage verwijderd werd, opdat het politiepersoneel niet in de etalage zou zitten. In 1938 werd het pand afgebroken in verband met het doortrekken van de Laurierlaan (nu William Boothlaan) naar de Witte de Withstraat.<sup>83</sup>

24

Op 29 december 1883 verhuisde Buys het museum naar Utrecht – deze plaats lag meer centraal voor het verkeer – en wel naar een voormalig manegegebouw aan de Voorstraat te Utrecht.<sup>84</sup> Daar leidde het nog tot 1886 een vegeeterend bestaan, waarna Buys naar Amsterdam vertrok en daar een leermiddelenmagazijn opende.<sup>85</sup> Enkele jaren later besloot hij zich tot het uitgeven van boeken te beperken.<sup>86</sup>

## CONCLUSIE

Het Museum voor Onderwijs en Kunst vormde een uitzondering in de wereld van de negentiende-eeuwse schoolmusea, ook los gezien van de kunstsalon. Qua doelstelling en inrichting week het af van het Nederlandsch Schoolmuseum. Dat laatste museum sloot in zijn doelstellingen heel goed aan bij de door Hübner geformuleerde doelstellingen van schoolmusea.<sup>87</sup> Daar werden actuele leermiddelen getoond, cursussen voor onderwijzers of kweekschoolleerlingen gegeven, inlichtingen verstrekt en soms aandacht geschonken aan de geschiedenis van onderwijs en pedagogiek. Deze activiteiten werden door Henniger, Oelbauer en Fuchs in de door hen onderzochte musea teruggevonden. Bovendien waren al deze musea, inclusief het Amsterdamse, door onderwijzersverenigingen opgericht en hadden ze een non-profit-basis. Hennigers, Oelbauers en Fuchs' schoolmusea waren goed op de hoogte van wat er in de pedagogiek en de onderwijspolitiek veranderde, terwijl het Rotterdamse museum in de eerste plaats op de marktvaart inspeelde, zonder zich al te zeer met pedagogische of onderwijspolitieke vraagstukken bezig te houden. Wel bestond in het Rotterdamse museum net als elders in de westerse wereld een verband met de op dat moment heersende tentoonstellingsmode. Opvallend is verder dat het zo'n uitgebreid internationaal netwerk bezat, ingebed als het was in een wereld van uitgevers en producenten op onderwijsgebied. Dat kon van menig schoolmuseum niet worden gezegd.

---

82 *Het Nieuws van den Dag*, 15 januari 1884, 6.

83 'De bonte hond', *Het Vrije Volk*, 22 augustus 1983, 4.

84 'Het Schoolmuseum', *De Wekker*, 21 november 1883, 2.

85 *De Tijd*, 5 mei 1886, 2; advertentie, *Het Nieuws van den Dag*, 4 mei 1886, 8.

86 *Het Nieuws van den Dag*, 9 mei 1887, 2.

87 Hübner, *Die deutschen Schulmuseen* en *Die Ausländischen Schulmuseen*.

Uit Hübners werk bleek al dat het Algemeen Schoolmuseum verschilde van het Nederlandsch Schoolmuseum te Amsterdam en de bekendere buitenlandse schoolmusea. In Rotterdam werden geen cursussen aan onderwijsgevend en ook geen lessen aan leerlingen. Vanzelfsprekend werden er geen leermiddelen uitgeleend en evenmin werd er aandacht geschonken aan de geschiedenis van het onderwijs. De commerciële doelstelling van het Algemeen Schoolmuseum maakte daarentegen dat er in Rotterdam veel aan de aantrekkelijkheid van het museum werd gedaan. Dit uitte zich in het gebouw met zijn prachtige gevel en in de inrichting, die werd verlevendigd door de speelse, bewegende toestellen, ook in het bassin.

Een ander voorbeeld van een commercieel schoolmuseum was het schoolmuseum in Straatsburg.<sup>88</sup> Volgens Van der Hoeven en Buys zelf waren er meer commerciële schoolmusea. Ze gaven echter geen definitie van wat zij onder een commercieel schoolmuseum verstonden en het is goed mogelijk dat ze daarmee ook magazijnen en/of groothandels van leermiddelen bedoelden. Verder bestond het Algemeen Schoolmuseum maar kort, net als dat in Straatsburg. Het lijkt erop dat op winst gerichte schoolmusea, die vaak maar door één of enkele personen werden bestierd, kwetsbare instellingen waren. Ze bestonden slechts bij de gratie van het wel en wee van hun oprichters en personeel en kenden dientengevolge een onzeker bestaan. Het Nederlandsch Schoolmuseum bleek een veel duurzamer instelling te zijn. Van 1894 tot ongeveer 1920 zou deze instelling veel bezoekers trekken. Zij wist haar bestaan te rekken tot de jaren zestig.

De bezoekcijfers van het Algemeen Schoolmuseum, gemiddeld tweeduizend per maand in de eerste drie maanden, waren voor die tijd uitstekend. Dat zou als het na die eerste drie maanden zo voort was gegaan – wat ik sterk betwijfel – op jaarbasis 24.000 hebben bedragen. Een schoolmuseum als het Pestalozzianum in Zürich ontving rondom 1908, veel later dus, bijvoorbeeld achtduizend bezoekers en het schoolmuseum in Montevideo tienduizend, terwijl dat in Tokyo met bijna vijftigduizend bezoekers het meest succesvol was.<sup>89</sup> Amsterdam moest het dat jaar met een krappe vierduizend belangstellenden doen.<sup>90</sup>

Men kan zich afvragen tot welk een interessante instelling het Museum voor Onderwijs en Kunst / Algemeen Schoolmuseum in Rotterdam had kunnen uitgroeien, wanneer het de onderneming een beetje meer had meegezet. Het Nederlandsch Schoolmuseum stond er wat dat betreft uiteindelijk beter voor. Dat had immers een deskundig bestuur dat in geval van overlijden gemakkelijk kon

<sup>88</sup> Hübner noemt in zijn *Ausländischen Schulmuseen* (Breslau, 1906) maar één schoolmuseum dat mogelijk enigszins vergelijkbaar was: het ‘Elsässischen Schulmuseum’, dat door de firma R. Schultz u. Cie., Berger-Levraults Nachf., in Straatsburg werd onderhouden en ook na een kort bestaan in 1876 werd opgeheven.

<sup>89</sup> Andrews, *Museums of education*, tabel IIIA.

<sup>90</sup> Bruijn, *Het Nederlands Museum voor Onderwijs en Opvoeding*, 18.



worden aangevuld uit een groter corpus, namelijk uit de drie onderwijzersge-nootschappen die de bloedgroepen van het bestuur vormden. Natuurlijk speelden tevens de subsidies, vooral vanaf 1894, toch een niet te onderschatten rol voor het overleven van dit museum. Bovendien hadden de notabele heren van het Nederlandsch Schoolmuseum een heel andere achtergrond, naar kennis van en integratie in de onderwijswereld en de daarmee gepaard gaande mogelijkheden. Ze zouden waarschijnlijk nooit zulke grootse en risicovolle plannen voor een gebouw en zo'n grootse zakelijke opzet hebben gekozen als de ondernemers Van der Hoeven en Buys en hun aanhang. Andersom hadden deze zakenlieden nooit de inhoudelijke en didactische kennis van de bestuurders van het Nederlandsch Schoolmuseum kunnen benaderen. Dat lag in de eerste plaats aan de door hen verkozen commerciële doelstelling, die maakte dat ze vaak meer met zakelijke aspecten van het museum bezig waren en minder tijd konden uittrekken voor inhoudelijke aspecten. Hun steeds verder reikende plannen zullen er ook debet aan zijn geweest. Ze waren zeker ontwikkeld, maar nooit echt doorgedrongen in de onderwijswereld. Het Rotterdamse museum bestreek uiteindelijk ook een wel zeer groot gebied van het onderwijs (van het fröbel- en met maar liefst het universitaire) en het stak zijn tentakels uit naar allerlei mogelijke deelgebieden van onderwijs en kunst. Het Museum voor Onderwijs en Kunst is in dit licht bezien een zeer ambitieus opgezette onderneming geweest, maar berustend een op een te smalle en kwetsbare personele basis.

## BIBLIOGRAFIE

- Andrews, Benjamin R. *Museums of education. Their history and their use*. New York: Columbia University Press, 1908.
- Bakker, Nelleke, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-Van Wingerden. *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk, 1500-2000*. Assen: Van Gorcum, 2006.
- Boyer, Myriam. 'Les collections et les museographies des musées de l'école et de l'éducation en Europa. Étude comparative à partir d'exemples significatifs'. Proefschrift, Université de Paris, 2009.
- Bruijn, J.C. *Het Nederlands Museum voor Onderwijs en Opvoeding (Ned. Schoolmuseum). 1877 - 24 December - 1937*. Amsterdam, 1937.
- Buren, Rien van. '“Edel streven” of commercie en status. Schoolmusea in de negentiende eeuw', *Lessen. Periodiek van het Nationaal Onderwijsmuseum te Rotterdam en de Vereniging van Vrienden* 2 (2008): 3-11.
- Fuchs, Eckhardt. 'Von der Weltausstellung zum Museum. Zur Entstehung des Schulmuseums im 19. Jahrhundert'. In *Zur Geschichte der Museen im 19. Jahrhundert, 1789-1918*, red. Bernhard Graf en Hanno Möbius, 137-51. Berlin: G + H Verlag, 2006.
- Geluk, Jan. *Woordenboek voor Opvoeding en Onderwijs*. Groningen: J.B. Wolters, 1882.
- Geyer, Martin H., en Johannes Paulman, *The mechanics of internationalism*. Oxford: Oxford University Press; Londen: German Historical Institute, 2001.
- Henniger, Gisela. 'Zur Geschichte des Deutschen Schulmuseums des Berliner Lehrervereins, 1876-1908'. Proefschrift, Humboldt Universität Berlin, 1991.
- Hübner, Max. *Die Ausländischen Schulmuseen*. Breslau: Ferd. Hirt, 1906.
- . *Die Deutschen Schulmuseen*. Breslau: Ferd. Hirt, 1904.
- Jonker, Agnes E.M. 'Monument van edel streven', *De School Anno. Periodiek van de Vereniging van Vrienden van het Nationaal Schoolmuseum* 4 (1989): 20-35.

- Nitsch, Ulla M. *Schule wandert ins Museum. Eine kritische Rekonstruktion der Musealisierung von Schul- und Pädagogikgeschichte, 1977-1997*. Berlin: Weidler, 2001.
- Oelbauer, Daniel. 'Aus dem Land der Schulumuseen. Lehrmittelausstellungen und Schulumuseen in Bayern zwischen 1875 und 1945'. Proefschrift, Otto-Friedrich-Universität Bamberg, 2010.
- Stach, Reinhard. 'Die geschichtliche Entwicklung der Schulumuseen in Europa', *Mitteilungen & Materialien der Arbeitsgruppe Pädagogisches Museum* 34 (1991): 7-19.
- Thomassen, Fr. *Skolemuseerne og pædagogiske biblioteker. Deres historie og virksomhed*. Kopenhagen: Lehmann & Stages, 1915.
- Weeden, Brenda. *The education of the eye. History of the Royal Polytechnic Institution, 1838-1881*. Cambridge: Granta Editions, 2008.

---

Luca van Buren (1954) is promovendus aan de geschiedenisfaculteit van de Radboud Universiteit te Nijmegen. Als medewerkster van de afdeling collectie en onderzoek en tevens maakster van tentoonstellingen bij het Nationaal Onderwijsmuseum te Dordrecht schreef zij (onder de naam Rien van Buren) een flink aantal artikelen voor *Lessen. Periodiek van het Nationaal Onderwijsmuseum en de Vereniging van Vrienden* en andere uitgaven van dat museum.